

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Socrates als prototype van de psychotherapeut: een lacaniaans en cognitief perspectief

Gerrit Delfstra

Door Lacan en ook door sommige cognitieve therapeuten wordt Socrates als hun voorloper gezien. Lacan wijst op de socratische abstinentie, de cognitieve therapeut op de socratische dialoog als interventie. Wie maakt uiteindelijk de meeste aanspraak op de filosoof uit de Griekse Oudheid?

Inleiding

Zoals het onbewuste de hoeksteen van de psychoanalytische theorie vormt, zijn de overdracht en het duiden ervan dat voor de psychoanalytische praxis. Sinds de dagen van Freud heeft de therapeutische relatie, en de overdracht in het bijzonder, nogal wat ontwikkelingen ondergaan. Het verschil tussen overdracht en therapeutische alliantie, die bij Freud als het ware nog in elkaars verlengde liggen, is verder uitgekristalliseerd. Sinds in de jaren vijftig, vooral onder de invloed van de kleiniaanse school, het begrip 'tegenoverdracht' een prominente plaats kreeg in de theorie over de techniek, verschoof het accent binnen de psychoanalytische theorievorming steeds meer naar een 'two-persons psychology', weg van het ogenschijnlijk minder op interactie gebaseerde overdrachtsbegrip in de eerste psychoanalytische geschriften.

Een bijzondere vorm van overdracht, die de analyticus voor specifieke problemen stelt, is de overdrachtsliefde. Freud wijdt er een tekst aan (Freud 1915), en Lacan illustreert het fenomeen, in het achtste séminaire van zijn onderwijs, aan de hand van de slotscène van een literaire tekst, namelijk de interactie tussen Socrates en Alcibiades in Plato's *Feestmaal*. Lacan maakt gebruik van deze platonische dialoog om zijn opvattingen met betrekking tot de overdracht te formuleren. In dit artikel worden de hoofdpunten van Lacans standpunt nader uiteengezet, waarbij ik mij zal beperken tot het achtste séminaire. Weliswaar heeft Lacan in latere jaren zijn visie op de overdracht nog verder uitgewerkt¹, maar deze ontwikkelingen zijn niet van wezenlijk belang voor het doel van dit artikel: een vergelijking van de laca-

Dr. G. Delfstra, psycholoog-psychotherapeut, filosoof en theoloog, is werkzaam bij het Vincent van Gogh Instituut te Venray en in eigen praktijk te Nijmegen. Hij is lid van de NVPP,

NVRG, NVGP, en docent RINO-Zuid Nederland. Correspondentieadres: De Gildekamp 20-29, 6545 KC Nijmegen. E-mail: g.delfstra@planet.nl

niaanse visie met de cognitief-gedragstherapeutische invalshoek. Want niet alleen Lacan, maar ook theoretici vanuit de cognitieve psychotherapievormen laten zich inspireren door Socrates, die met zijn ‘socratische dialogen’ op dezelfde wijze te werk zou gaan als de hedendaagse psychotherapeut (Mace 1999, p. 15). In dit artikel wil ik de aandacht vestigen op het mijns inziens kenmerkende verschil tussen de psychoanalytische en de cognitief-therapeutische benadering.

Lacans overdrachtsbegrip

Lacans belangrijkste stelling in het achtste séminaire is dat de analytische relatie een ‘vreemde’ relatie is. Het lijkt om een interpersoonlijke relatie te gaan, van twee mensen, die beide het woord voeren. Ogenschoonlijk komt er een dialoog tot stand (Lacan 1948, p. 106; 1936, p. 83). Tegelijkertijd valt het op, dat er ook van een belangrijk verschil sprake is: één van de deelnemers, de analyticus, legt zichzelf de beperking op zich zo veel mogelijk te onthouden van het geven van meningen, en op sommige momenten zal hij zelfs het woord niet nemen (abstinentie), terwijl de andere partij, de analysant, gestimuleerd wordt zo veel mogelijk alles te zeggen wat in hem opkomt (vrije associatie). Dus, hoewel de analytische relatie eruitziet als een gewone intersubjectieve relatie, omdat twee mensen een soms jaren durende verhouding aangaan waarbij ze alle gevoelens en reacties beleven die daarbij te verwachten zijn, is zij dat door de onderscheiden taken die beide deelnemers op zich genomen hebben, toch niet. Er is een spanningsveld tussen deze twee aspecten van de analytische relatie, dat al in de vroegste analytische literatuur terug te vinden is: terwijl Freud het heeft over een proces waarin een dokter en een patiënt betrokken zijn, introduceert Ferenczi het begrip ‘wederzijdse analyse’, wat een omkering van de rollen suggereert.

In zijn teksten van voor 1953 – het jaar waarin hij zijn ‘programma’ voor de komende jaren publiceerde – had Lacan de overdracht al wel genoemd. In die teksten beschrijft Lacan het analytische proces als een proces waarin de analyticus niet handelt op grond van zijn persoonlijke eigenschappen. Hij bevindt zich uit het zicht van zijn analysant en doet niet anders dan luisteren. Wat de patiënt vertelt, zal hem teruggegeven worden met als doel dat hij daardoor zelfinzicht en kennis verwerft. Deze manier van analyseren heeft tot doel dat de patiënt zich herkent in een serie beelden waarmee hij zich identificeert en waarin hij zichzelf leert accepteren. Het analytische proces bestaat er dus uit een patiënt zijn identificaties te tonen, door hem een beeld aan te reiken waarin hij zichzelf herkent (Lacan 1949, p. 100).

Deze formulering blijkt uiteindelijk problematisch te zijn, omdat zij in tegenstelling staat tot wat hij in zijn beroemde tekst over het spiegelstadium had gesteld (Lacan 1949). In die tekst beschreef hij de ervaring van het jonge kind – tussen zes en achttien maanden jong – dat zijn eigen beeld in een spiegel herkent en daarop met uitbundige blijdschap reageert.

Lacan schrijft de blijdschap toe aan een identificatieproces: het jonge kind identificeert zich met zijn eigen beeld, waardoor het een zeker gevoel van beheersbaarheid over het eigen lichaam krijgt, dat het tevoren niet had en niet had kunnen hebben, omdat het biologisch daarvoor niet voldoende volgroeid is bij de geboorte. Toch is die beheersbaarheid een illusie, omdat deze op het niveau van de fysieke realiteit niet bereikt kan worden. Met andere woorden: het kind herkent zichzelf in een beeld, maar het is dat beeld niet. Het herkent zich in een ander, maar is die ander niet.

Deze ervaring werd, in Lacans theorie, het paradigma van wat hij 'het imaginaire' noemt, naast het symbolische en het reële. Deze drie categorieën zijn voor Lacan nodig om over de psychoanalytische praktijk op een coherente wijze te kunnen denken. Het reële is wat aan de inkadering van de taal ontsnapt, terwijl het symbolische verwijst naar de orde van de taal. Het imaginaire, zoals dat in het spiegelstadium gezien wordt, is de orde van het beeld dat van buiten wordt aangereikt. Hierin is de ander op rudimentaire wijze aanwezig als een ander die gelijk is, zoals het beeld in de spiegel anders, maar tegelijkertijd gelijk is. Wederkerigheid is dan ook een van de belangrijkste kenmerken van relaties in het imaginaire register. In het imaginaire register is het dus nooit duidelijk wie iets denkt, zegt, doet of verlangt. Interpersoonlijke relaties kunnen door deze wederkerigheid gekenmerkt worden, hoewel ook in het spiegelstadium de Ander naar voren treedt, die het kind optilt en het toesprekt: 'Dit ben jij!' Het zuiver spiegelende en duele van het imaginaire wordt dan doorbroken door de tussenkomst van het symbolische.

Waarin verschilt het analytische proces nu van wat er op het imaginaire vlak plaatsvindt? Wat is het verschil tussen het 'Dit bent u' als weerspiegeling van de analytische spiegel en het 'Dit bent u' uit het spiegelstadium en de serie imaginaire antwoorden, die elkaar een leven lang opvolgen? Met andere woorden: hoe kan de spiegel de oorsprong van illusie en vervreemding zijn en tegelijkertijd het begin van het therapeutische effect van een psychoanalyse? Lacan erkent dit probleem. In zijn séminaire over de psychose stelt hij dat het bevestigen in het subject van dat wat tot het imaginaire behoort gelijkstaat aan het van de analyse de voorkamer van de waanzin maken ... wat tot een nog diepere vervreemding leidt (Lacan 1981, p. 23). Iets anders moet plaatsvinden. In zijn eerste séminaire, dat over de psychoanalytische techniek gaat, wijst hij reeds een nieuwe richting aan: het is de taak van de analyticus de woorden van de analysant te bevestigen (Lacan 1975, p. 351). In het achtste séminaire werkt Lacan dit nader uit, door de overdracht te bespreken in het licht van de driedeling tussen het imaginaire, het symbolische en het reële, vooral de eerste twee. Dit impliceert een onderscheid tussen de psychoanalyse als een proces waarin het spreken en de taal centraal staan en de analyse als een intersubjectief proces.

Lacans keuze van het Feestmaal

Lacan beschouwt Plato's tekst *Feestmaal* als een uitstekende inleiding op het onderwerp van de overdracht, omdat het op een goede manier illustreert wat er tussen analyticus en analysant plaatsvindt. Zijn exegese van deze tekst volgt de lijnen van de klassieke interpretatie niet, hoewel hij de voor die tijd gebruikelijke bronnen citeert. Hij doelt op iets anders dan een exegetisch verantwoorde interpretatie van deze tekst.

De platonische dialoog heeft liefde/verlangen (eros) als thema. De tekst beschrijft hoe een groep intellectuelen uit Athene bij een van hen thuis een bijeenkomst houdt om het over eros te hebben, een woord dat in het Grieks zowel liefde als verlangen kan aangeven. Het is niet moeilijk in te zien, waarom Lacan zo in deze tekst geïnteresseerd is. Het liefdesverlangen waar het in deze tekst om gaat is de liefde tussen de volwassen man en een jonge adolescent² van het mannelijk geslacht. Dit soort relatie – dat op het eerste gezicht weerszin zou kunnen oproepen bij de hedendaagse lezer – heeft zijn eigen plaats in de cultuur van het Athene van de vierde eeuw voor Christus. Het is deze relatie, en niet zozeer de man-vrouwrelatie, die in die cultuur de aard van het liefdesverlangen illustreert. Foucault (1984) heeft er een analyse van gemaakt. De volgende aspecten van die analyse zijn belangrijk voor ons begrip van Plato en Lacan: er wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de positie van de minnaar en de beminde; de jonge man is vrij om op de avances van de oudere man in te gaan of juist niet, en er is een duidelijke tijdslimiet, die van te voren is vastgesteld, voor dit soort relaties. Deze aspecten maken het mogelijk om over de aard van het verlangen zelf na te denken. De slotscène van de tekst heeft veel commentatoren en vertalers hoofdbrekens gekost. In die episode komt Alcibiades, een van Socrates' vrienden, de bijeenkomst verstoren, aangeschoten, en een dialoog ontvouwt zich tussen beiden, die zijn parallel vindt in wat er, volgens Lacan, tussen analyticus en analysant plaatsvindt. Maar daarover later meer, omdat ik eerst stil wil staan bij het begrip 'overdracht' zoals Freud het zag in Lacans visie.

Overdracht van Freud tot Lacan

Lacan benadrukt het symbolische of talige aspect van de overdracht bij Freud. Naar analogie van wat er volgens de *Traumdeutung* (Freud 1900) gebeurt als onbewuste verlangens zich vasthechten aan dagresten om tot uiting te komen, zal iets soortgelijks plaatsvinden in de kuur, wanneer onbewuste verlangens zich hechten aan de persoon van de analyticus.

In *Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten* (1914) brengt Freud de overdracht in verband met de herhaling. Wat ooit verdrongen werd, heeft de neiging terug te keren. Daar het om de terugkeer van onbewuste gedachten en wensen gaat, komt het verdrongene niet terug in de vorm van een herinnering, maar in de vorm van het opnieuw in scène zetten van die wens. De her-

haling vindt dan ook plaats in de overdracht: het is de manier waarop de analysant 'herinnert'. Wat wordt overgedragen is natuurlijk niet de letterlijke situatie, maar de psychische realiteit achter de belevingen van vroeger, dus het onbewuste verlangen en de fantasma's die ermee verbonden zijn. Met andere woorden, de fenomenen die we in de overdracht tegenkomen, zijn geen letterlijke herhalingen, maar hun symbolische equivalent.

Overdracht is dus een kwestie van betekenaars, van taal: een betekenis wordt overgedragen. Daarmee is het verleden, in het analytische proces, opnieuw aanwezig (Lacan 2001, p. 210). Het gaat echter niet om een eenvoudig aanwezig zijn, maar om een geproduceerde tegenwoordigheid, een re-productie (2001, p. 211), waarin de deelname van het subject niet passief is, want het is een scheppingsproces. Het gaat niet om de herhaling van een behoefte, maar van een betekenis. Beide zijn van een verschillende orde. Het herhalen van een behoefte heeft geen zin, omdat de behoefte op zich al lang een gepasseerd station is (2001, p. 211-2). Verder onderscheidt de overdracht zich van de herhalingsdwang doordat de laatste een regressieve kracht is, die probeert de oude psychische realiteit te bevriezen en te fixeren, dus regressief van aard is, in tegenstelling tot de overdracht, waarin het subject een poging onderneemt om de gefixeerde psychische formaties te reanimeren, om zo hun energie te ontladen en ze te bevredigen in een nieuwe realiteit in het heden. Daarnaast is er een bijkomend doel, dat in de herhalingsdwang gemist wordt: in de overdracht gaat het erom, dat de psychische fenomenen door de Ander, de symbolische orde, vertegenwoordigd door de analyticus, begrepen worden.

Op dit punt beginnen zich de contouren af te tekenen van wat Freud de 'strijd van de overdracht' noemt (Freud 1915, p. 320). Terwijl de analysant probeert de analyticus een plaats te geven in zijn eigen betekeniswereld, waarbij de analyticus een dekmantel wordt voor een onbewust verlangen, zal de analyticus op zijn beurt vasthouden aan zijn positie als vertegenwoordiger van het spreken, van de symbolische orde: hij zal proberen de overdracht te duiden. Er gaat dus van de analysant een appèl uit om deel uit te maken van de enscenering en dit appèl zal des te sterker zijn, naarmate de verdringing sterker was. In dit verband moeten we Freuds opmerking interpreteren, dat de overdracht ten dienste van de weerstand staat.

Deze beschrijving van de overdracht en de kuur laat zien – en deze terminologie hoort bij het lacaniaanse denkkader – dat de analyticus niet deelneemt aan het proces als persoon, als kleine ander, maar als vertegenwoordiger van de symbolische orde, het spreken. De analytische relatie is geen intersubjectieve relatie in de gangbare zin van het woord, waarbij de posities van beide deelnemers uitwisselbaar en gelijkaardig zijn. We kunnen dit illustreren aan de hand van Lacans interpretatie van de slotscène van het Feestmaal, waarin Alcibiades alles in het werk stelt om Socrates te laten verklaren dat zijn begeerte naar hem, Alcibiades, uit zou gaan, zonder daar overigens in te slagen. Hij probeert van de Ander – in de persoon van Socrates, die samen met de andere aanwezigen het begrip 'eros' pro-

beert te doorgronden – een ander te maken, dus Socrates van zijn oorspronkelijke plan en positie te doen afwijken door te proberen hem in de directe interactie met Alcibiades te betrekken (Lacan 2001, p. 209). Socrates reageert niet vanuit de persoonlijke gevoelens die de bejegening door Alcibiades bij hem oproept, zodat hij op dezelfde manier te werk gaat als de analyticus. Voor Lacan is het belangrijk de positie van waaruit de analyticus opereert nader te omschrijven. Deze positie is niet die van de tegenoverdracht (2001, p. 372). Freud had het zelden over de tegenoverdracht. Hij verstaat daaronder de invloed die de patiënt uitoefent op de onbewuste gevoelens van de analyticus (Freud 1910, p. 108). Lacan stelt zich kritisch op ten opzichte van het reageren vanuit de tegenoverdracht, zoals vooral door de kleiniaanse school in de jaren vijftig naar voren werd gebracht. Zijn argumenten laten zich als volgt samenvatten.

In navolging van Freud beschouwt Lacan de onbewuste gevoelens en driften van de analyticus als de oorsprong van voor de analysant schadelijke interventies. Dat is de reden waarom de analyticus een leeranalyse ondergaat: hij krijgt daardoor zo goed als mogelijk zicht op zijn eigen onbewuste motieven en drijfveren. Volgens de auteurs van de jaren vijftig wordt het onbewuste van de analyticus aangesproken, wanneer hij geraakt wordt door iets wat de analysant zegt of doet. Het zou gaan om een directe communicatie tussen het onbewuste van de analyticus en dat van de patiënt. Lacan vindt dit tegenstrijdig met de eis dat een analyticus zelf een analyse ondergaat: daarin zou hij immers zijn eigen werkinstrument teniet doen (Lacan 2001, p. 217).

Een van Lacans bekendste formuleringen is dat het onbewuste het onbewuste van de Ander is. Het onbewuste behoort tot de symbolische orde, met andere woorden, het behoort tot de orde van de taal. Het onbewuste is gestructureerd als een taal. De toegang tot het onbewuste is via de Ander, dus via de taal en nooit direct, bijvoorbeeld intuïtief of gevoelsmatig (Lacan 2001, p. 218). De implicatie hiervan is dat de kennis van het onbewuste niet een functie van het ego is, omdat het ego, dat door Lacan gezien wordt als een product van het imaginaire identificatieproces met een spiegelbeeld, alleen afgestemd kan zijn op de imaginaire orde, waar het zijn oorsprong heeft (2001, p. 218). Lacan pleit voor een duidelijk onderscheid tussen het symbolische en het imaginaire in het analytische proces.

Een goede analyticus is, aldus Lacan, niet ongevoelig voor zijn analysant als persoon. Integendeel, naarmate hij zelf een betere analyse heeft ondergaan, zal hij empathischer zijn en meer contact ervaren met de gevoelens van zijn patiënt (2001, p. 219-220). De regels met betrekking tot de analytische onthouding zijn juist geformuleerd opdat de analyticus zich niet door dit soort gevoelens zou laten leiden, maar door iets dat tot een andere orde behoort: het verlangen van de analyticus. Dit betekent dat hij zich niet geleid door zijn persoonlijke gevoelens jegens zijn analysant in het analytische proces zal verwikkelen, want dit zou uiteindelijk slechts leiden tot een

imaginaire ontlading (2001, p. 221). De analyticus begeeft zich in het proces op basis van wat Lacan 'het verlangen om een analyticus te zijn' noemt, wat impliceert dat hij niet de positie van de (kleine) ander inneemt, maar die juist leeg laat, zo dat de analysant daar de (grote) Ander zal vinden: de analyticus vertegenwoordigt in het proces de symbolische orde, om zo het verlangen van de analysant te kunnen benoemen.

Verlangen en liefde: overdrachtsliefde

De dynamiek van de overdracht wordt pas ten volle zichtbaar – en de moeilijkheden waarvoor de overdracht de analyticus plaatst zijn nergens zo nadrukkelijk aanwezig als hier – wanneer de overdracht de vorm van overdrachtsliefde aanneemt. Freud had reeds opgemerkt dat niet het duiden van de associaties van de analysant het ware probleem van de analyticus is, maar het omgaan met de overdracht. Vergeleken bij deze moeilijkheid is het duiden en bewerken van het verdrongene een peulenschil (Freud 1915, p. 306). Nog in de beginfase van de psychoanalyse is het geval Anna O. het klassieke voorbeeld van hoe een analytische behandeling verkeerd kan aflopen ten gevolge van overdrachtsliefde. Het ontstaan van overdrachtsliefde is net zo onvermijdelijk als problematisch. Overdrachtsliefde is problematisch omdat ze een uiting van weerstand vormt. De analysante die op haar analyticus verliefd wordt, zal de belangstelling voor de behandeling verliezen en alleen nog maar willen spreken over haar gevoelens van liefde jegens de analyticus, van wie ze slechts één reactie verwacht: ze wil haar liefde beantwoord zien. De analysante zal van de analyticus een minnaar willen maken. Desondanks is, volgens Freud, de overdracht – en daarmee ook de overdrachtsliefde – het slagveld waarop de strijd tegen de verdringing wordt aangegaan.

Lacan maakt echter onderscheid tussen verlangen en liefde. Verlangen heeft te maken met een gemis, dat in Lacans visie onophefbaar is. In de liefde zoeken minnaar en beminde een oplossing voor dit gemis. De minnaar is zich bewust van zijn gemis en is ervan overtuigd dat hij wat hem ontbreekt zal vinden bij de beminde. Deze laatste heeft de minnaar ontegenzeggelijk iets te bieden, maar wat hij te bieden heeft, komt niet overeen met wat de minnaar ontbreekt. Geen van beiden is zich bewust van wat er ontbreekt of wat er geboden wordt. Lacan definieert liefde dan ook als 'geven wat men niet heeft'.

Daarnaast is er in de liefdesrelatie sprake van wederkerigheid. Lacan legt dit uit aan de hand van nog een andere definitie van wat liefde is. Liefde is een metafoor, in de meest letterlijke zin des woords: een metafoor is een vervanging. Vervanging in de liefde treedt op wanneer de minnaar de plaats van beminde inneemt (Lacan 2001, p. 53). Om deze substitutie gaat het in de slotscène van het *Feestmaal*. Alcibiades komt het huis van Agathon binnen, waar Socrates en zijn vrienden over het liefdesverlangen debatteren en verandert de spelregels met zijn voorstel dat iedereen lovende woorden zou

spreken over de persoon die naast hem gezeten is. Hijzelf neemt het voor-touw en vergelijkt Socrates met een klein beeldje, waarin prachtige juwe-len³ verborgen zijn. Socrates fascineert eenieder die met hem in contact komt door zijn innerlijke rijkdom en charisma. Daarom houdt Alcibiades van Socrates. Socrates gaat echter niet in op de verleiding door Alcibiades. Volgens Lacan weigert Socrates de positie van minnaar in te nemen door aan Alcibiades een teken van zijn verlangen te laten zien. Daarmee zou hij de metafoor van de liefde geproduceerd hebben (Lacan 2001, p. 185). Socrates' antwoord op Alcibiades' woorden heeft alle kenmerken van een duiding in de psychoanalytische zin des woords. 'Alles wat je tot nu toe gedaan hebt ... was voor Agathon.' De liefde van Alcibiades was overdrachtsliefde en werd als zodanig geduid.

Wat zou er gebeurd zijn als Socrates wel op de verleiding van Alcibiades was ingegaan? Of, in termen van de analytische situatie, wat gebeurt er als een analyticus aan de overdrachtsliefde van zijn analysant beantwoordt? In dat geval zou hij vanuit de positie van de ander en niet als vertegenwoordiger van de Ander op de analysant gereageerd hebben. Dit zou uitmonden in een imaginaire ontlading. Want voor Lacan behoort de liefde tot het imaginaire, terwijl het verlangen tot het symbolische behoort. In de imaginaire orde is er geen onderscheid, maar gelijkheid en wederkerigheid. Beide partners beminnen en worden bemind. Liefde behoort tot het imaginaire, want liefde is geven wat men niet heeft en men weet ook niet wat men te bieden heeft. Er is slechts een schijn van ontmoeting, maar in feite is een ontmoeting niet mogelijk. De liefde is dus problematisch, aldus Lacan. In wat er werkelijk ontbreekt kan nooit voorzien worden. Minnaars proberen dit te camoufleren, bijvoorbeeld door regels te stellen: als men maar dit of dat zou doen, dan zou alles in orde zijn. Dit is wat de redevoeringen van Pausanias, Eryximos, Aristophanes en Agathon in Plato's *Feestmaal* proberen aan te tonen, ieder op zijn eigen manier.

Een analytisch proces dat op het imaginaire vlak eindigt door het niet herkennen van overdrachtsliefde als overdracht die geduid moet worden, heeft als eindresultaat dat de analysant vervreemd blijft van zijn verlangen en, tenminste voor zo lang het duurt, in een illusie gevangen blijft. Immers, waar het imaginaire staat voor totaliteit en wederkerigheid, is in het voorafgaande wel duidelijk geworden dat het in de analyse gaat om het verlangen en, daarvan niet los te denken, het onophefbare tekort. Overdrachtsliefde – en natuurlijk in het verlengde ervan alle vormen van interactie tussen analyticus en analysant, die dit tekort proberen (illusoir) teniet te doen door te proberen het op te lossen – hoort benoemd te worden, zodat er, door symbolische interventies, weer ruimte komt voor het tekort, en diens gevolge voor het verlangen van de analysant. Een psychoanalyse waarin, daarentegen, geen tussenkomst vanuit het symbolische plaatsvindt, is de naam 'psychoanalyse' niet waard. Voor een dergelijke aanpak rest geen andere taak dan het opstellen van regels hoe men lief behoort te hebben.

Socrates als voorloper van de psychoanalyticus: nogmaals

Socrates is

een exponent van wat de psychoanalyticus zou moeten zijn: evenals aan Socrates worden vragen gesteld aan de analyticus als iemand die kennis bezit en een geheim met zich meedraagt. De vooronderstelling, die een centrale plaats inneemt bij ieder die de psychoanalyse zoekt, is dat de impasses die men beleeft misschien te wijten zijn aan een vergissing, en dat zijn lijden en zijn symptomen een nauwe band onderhouden met het verlangen. Alles draait om het verlangen, dat overal aanwezig is en dat als het ware alles doordrenkt, maar dat desalniettemin niet gekend wordt. Men veronderstelt tevens, dat de analyticus degene is die de onwetendheid heeft overwonnen of in ieder geval weet hoe die te overwinnen. Ondanks dit soort fantasieën, die zich samen laten vatten in de uitdrukking, dat de analyticus degene is die verondersteld wordt te weten⁴, is de analyticus niet de meester die zijn analysanten kan voorgaan op de weg van het verlangen, noch is hij een model van hoe de mens zou kunnen of moeten zijn. Ook bestaat het doel van de analyse er niet uit een ideaal te formuleren onder de noemer van de genitaliteit, die dan zou staan voor psychische volwassenheid. Alles draait om het verlangen, zoals dat noodzakelijkerwijs via de taal geformuleerd moet worden (Lacan 2001, p. 318).

De analyticus mag niet invullen voor zijn analysant wat diens verlangen inhoudt. Zijn positie als vertegenwoordiger van de symbolische orde is dat hij een lege plaats laat zien, die hij niet kan invullen, maar die leeg moet blijven. Tegelijkertijd, heel paradoxaal, maakt de analyticus door de overdracht deel uit van de meest eigen wereld van de analysant. Hij wordt gemaakt, in de overdracht, tot wat de analysant ontbreekt. Overdrachtstliefde is weerstand, had Freud al opgemerkt. In die zin is de overdracht een obstakel voor het analyseren van het verlangen. Het is namelijk niet vanzelfsprekend dat mensen willen weten wat hun verlangen betekent, om op die manier een ontwikkeling in gang te zetten. In de overdracht wordt de oplossing voor het oude gemis van stal gehaald, weliswaar in een nieuwe inscenering. Wanneer Alcibiades binnenkomt, is het duidelijk dat hij gevangen zit in een herhalingscyclus en dat hij niet op zoek is naar nieuwe ontwikkelingen. Hij wil alleen de situatie zodanig naar zijn hand zetten dat hij op dezelfde manier als altijd aan zijn verlangen invulling kan geven.

Socrates weet niet goed met deze situatie om te gaan. Als hij dan al, zoals Lacan zegt, een voorloper van de psychoanalyticus is, dan loopt deze vergelijking op vele punten mank. Weliswaar zijn er overeenkomsten – zoals de manier van vragen om zo tegenstrijdigheden in het spreken en in de kennis van mensen naar voren te halen en de centrale vraag naar de waarheid van de menselijke existentie. Deze staan bij zowel Socrates als de psychoanalyse centraal en daarmee ook de taak die beide zich gesteld hebben om de mens in zijn zoektocht verder te helpen. Waar het gaat om het hanteren van de overdracht echter, wakkert Socrates met sommige uitspraken de weerstand van Alcibiades alleen maar aan. Zo benoemt hij niet diens

‘acting out’ wanneer deze laatste Agathon in het gesprek betreft, maar doet er zelf aan mee, met als gevolg dat het verlangen van Alcibiades alleen maar nog kan toenemen. Bovendien benadert Socrates het menselijk verlangen vanuit een heel andere optiek dan de psychoanalyse. Socrates ziet een progressie in de richting van een steeds grotere abstractie van het object, dat zijn lichamelijke en tastbaarheid gaandeweg verliest. De psychoanalyse, daarentegen, wijst in de richting van een steeds verdergaande individuatie. De psychoanalyse laat de mens zien in zijn subjectiviteit en uniciteit. Het idee van de dagrest suggereert dat mensen de ervaringen van alledag aangrijpen om ze een bijzondere, individueel bepaalde betekenis te verschaffen. Met andere woorden, er is een zeer individuele weg door het leven en een individuele keuze van ervaringen waarmee aan gebeurtenissen betekenis verleend wordt op het niveau van de fantasie. Daarnaast is het lichamelijke aspect een heel belangrijk onderdeel van de fantasie. Het doel is niet het menselijke achter zich te laten, maar juist er meer in geworteld te raken.

De psychoanalytische relatie is de omgeving waarin dit proces plaats zal vinden. Tegelijkertijd zal deze relatie als weerstand dienen. Vroeg of laat zal de overdrachtsliefde ontstaan: de analysant zal de analyticus willen liefhebben en niet door hem of haar geanalyseerd willen worden. De vraag naar liefde zal dienen als weerstand tegen het analytische proces. Het verdrongene, dus wat onbewust is, zal zich in de vraag naar liefde manifesteren. Als de analyse dan al voortgang zal hebben, dan zal dit liefdesverlangen, dat als weerstand dient, bewerkt en doorgewerkt moeten worden in de analyse om op die manier het belangrijkste instrument te worden. Gemakkelijk is dit niet: immers, wie verlangt, wil liefhebben en is niet uit op kennis.

Was het Feestmaal dan achteraf bezien wel zo’n goede keuze om de analytische situatie te illustreren? Het antwoord op deze vraag luidt positief als het gaat om de basishouding van Socrates, die er niet op uit was antwoorden te geven op de vragen die tot hem gericht werden, om de opbouw van de tekst, die, als in een analytisch proces, steeds een stap verder komt in de richting van waar het eigenlijk om draait als er over het verlangen gesproken wordt, en, ten slotte, om de dynamiek van de slotscène. Weliswaar weet Socrates de overdracht niet te hanteren, maar hij is per slot van rekening ook geen analyticus in de ware zin van het woord. De slotscène van deze tekst heeft daarom een soortgelijke waarde als de beschrijving van de behandeling van Anna O., qua behandeling niet het schoolvoorbeeld van hoe een analytische behandeling zou moeten verlopen, maar wel zeer illustratief voor de overdrachtdynamiek.

Socrates en het cognitief-therapeutische perspectief

De psychoanalyse onderscheidt zich in deze optiek van alle andere vormen van psychotherapie door het accent te leggen op het onbewuste verlangen van de analysant, het

defensieve karakter van het verlangen – het wil niet gekend worden, maar beleefd – en door de overdracht als het proces waarin het onbewuste verlangen zich op de analyticus richt. Hij zal als het ware vanuit deze positie binnen de constellatie van het verlangen van de analysant zijn werk verrichten.

Zo komen we uiteindelijk uit op het in de titel aangekondigde verschil in benadering tussen de psychoanalyse en de cognitief-gedragtherapeutische werkwijze. Immers, dikwijls wordt de socratische dialoog – de manier waarop Socrates zijn gesprekspartners ondervroeg – gezien als een authentieke psychotherapeutische methode. Is Socrates – vooral gezien de wijze waarop hij uiteindelijk met de uitspraken van Alcibiades omging – dan misschien toch niet eerder een prototype van de gedragstherapeut dan van de analyticus? In de eerste plaats is het duidelijk dat er veel overeenkomst bestaat tussen de werkwijze van Socrates enerzijds en de cognitief therapeut anderzijds. De socratische dialoog heeft tot doel de tegenstrijdigheden in het denken en spreken van de cliënt aan het licht te brengen. Vooronderstellingen worden zo blootgelegd, cognitieve schema's verhelderd. Beiden gaan ervan uit dat als mensen op een correcte wijze over hun ervaringen denken en spreken, ze zich verder kunnen ontwikkelen en, in het geval van de cognitief therapeut, van een aantal klachten los kunnen komen, of, in het geval van Socrates, menswaardiger zullen leven.

Een tweede overeenkomst is gelegen in de positie die beiden innemen ten opzichte van hun gesprekspartner. Dat is de positie van 'buitenstaander', wanneer we die vergelijken met de analytische situatie, zoals hierboven beschreven. Als 'buitenstaander' probeerde Socrates een bepaalde gedachtegang te analyseren en daarmee zijn gesprekspartner te overreden anders te denken. Ook de cognitief therapeut zal die positie innemen. Hij zal cognitieve schema's blootleggen en zijn cliënt proberen zo ver te krijgen, dat hij zijn oude schema's inruilt tegen andere, betere, die functioneler zouden zijn.

Het verlangen naar meer of betere kennis, echter, is slechts één van de menselijke verlangens. Wat, als andere vormen van menselijk verlangen in de therapeutische situatie niet alleen besproken worden, maar ook beleefd? Dan is het voor Socrates niet voldoende dit te analyseren op de gebruikelijke wijze, maar gebeurt er iets wat ook zijn eigen verlangen raakt. Hetzelfde is te verwachten in de cognitief-therapeutische situatie. Op het moment dat het niet langer draait om denken en schema's, is het niet voldoende om buitenstaander te zijn. Het plaatsvinden van overdracht is dikwijls iets onverwachts. Socrates was niet voorbereid op het plotseling binnenstormen van Alcibiades. Zo kan ook, ondanks de therapievorm, overdracht plaatsvinden binnen een cognitief-therapeutische setting. Het zal dan niet meer volstaan buitenstaander te zijn, wil men op de beleving van de cliënt ingaan.

Vanuit dit perspectief – en vooral gelet op de manier waarop Socrates op Alcibiades reageerde – is Socrates misschien eerder een voorloper van de cognitief therapeut dan van de analyticus. Tegelijkertijd tonen de moeilijkheden waarvoor zijn positie hem plaatste, de beperkingen van zijn methode aan.

Conclusie

Het bewerken van de overdracht is wat de psychoanalyse onderscheidt van andere therapievormen. Op de Griekse filosoof Socrates wordt een beroep gedaan als voorbeeld, zowel door de cognitieve therapeuten als door analytici, zoals Lacan. Lacans analyse van het Feestmaal laat zien dat Socrates in bepaalde opzichten weliswaar een voorloper van de analyticus is, maar dat hij faalde toen het ging om het duiden van het onbewuste verlangen van zijn gesprekspartner Alcibiades. Het is de taak en positie van de analyticus zich beschikbaar te stellen voor de analysant wanneer deze zijn eigen verlangen vormgeeft in de overdracht, terwijl hij tegelijkertijd zijn positie als vertegenwoordiger van de Ander niet uit het oog mag verliezen. Een schier onmogelijke opdracht, gezien de weerstanden die erdoor gemobiliseerd worden, het persoonlijk appél op de persoon van de analyticus en het noodzakelijkerwijs erkennen van het tekort met daarbij het opgeven van de mogelijkheid van het ‘hebben van het laatste woord’. Dit alles doet menig-een verzuchten dat analyticus willen zijn een ‘onmogelijk beroep’ is.

Noten

1. Men kan hierbij denken aan het elfde séminaire, waarin Lacan zijn notie ‘sujet supposé à savoir’ introduceert als de initiële attitude waarmee de analysant zich tot de analyticus wendt of de verdere uitwerking in dit séminaire van het begrip ‘agalma’ tot het ‘objet a’.

2. ‘Het mes dat de (eerste) baard(groei) afsnijdt is hetzelfde dat de band der liefde behoort door te snijden’, aldus Plato, in *Protagoras*, 309a.

3. Lacan vergelijkt deze juwelen, in het Grieks ‘agalmata’, met de deelobjecten, volgens

hem een van de grootste ontdekkingen van de psychoanalyse (2001, p. 176). Lacan noemt zo’n deelobject ook wel ‘object a’, het object dat het onophefbare tekort aanduidt, dat het subject er steeds opnieuw toe aanzet toch op zoek te gaan. Het deelobject in die zin is dus de motor van het verlangen. Elk volgend object is een substituut voor dit object a.

4. Le sujet supposé savoir – in Lacans terminologie. Pas een aantal jaren later zal Lacan dit begrip introduceren, bijvoorbeeld in de bespreking van de overdracht in het elfde séminaire.

Literatuur

Foucault, M. (1984). *Histoire de la sexualité*. Parijs: Gallimard.

Freud, S. (1900). *Die Traumdeutung*. *Gesammelte Werke* II, III. Frankfurt: S. Fischer Verlag.

Freud, S. (1914). *Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten*. *Gesammelte Werke* X (p. 125-136). Frankfurt: S. Fischer Verlag.

Freud, S. (1915). *Bemerkungen über die Übertragungsliebe*. *Gesammelte Werke* X (p. 306-321). Frankfurt: S. Fischer Verlag.

Lacan, J. (1936). *Au delà du ‘principe de réalité’*. *Écrits* (p. 73-92). Parijs: Seuil.

Lacan, J. (1948). *L’agressivité en psychanalyse*. *Écrits* (p. 101-124). Parijs: Seuil.

Lacan, J. (1949). *Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je*. *Revue française de psychanalyse*, 4, 449-455.

Lacan, J. (1975). *Le séminaire I: Les écrits techniques de Freud*. Parijs: Seuil.

Lacan, J. (1981). *Le séminaire III: Les psychoses*. Parijs: Seuil.

Lacan, J. (2001). *Le séminaire VIII: Le transfert*. Parijs, Seuil (gecorrigeerde editie).

Mace, C. (1999). *Heart and Soul: the therapeutic face of philosophy*. Londen: Routledge.

Socrates as predecessor of the psychotherapist: a Lacanian and cognitive perspective

Psychotherapists of a number of different schools, among them Lacan, consider Socrates a predecessor of the psychotherapist. In Seminar VIII Lacan interpreted a dialogue between Socrates and Alcibiades as if it were a psychoanalytic session. Lacan considers Socrates' refusal to respond to Alcibiades' provocations an example of the psychoanalyst's abstinence. Comparison between Socrates and the analyst is confined to this point. Through transference the analyst becomes part of the analysand's inner world with its unconscious fantasies, and from this position he interprets the latter. Socrates, on the contrary, attacked, from the outside, the contradictions in the thinking of his partners in discussion, in order in order to lead them away from the illusory world of objects towards ideal beauty. The objective of psychoanalysis is to emphasize the unique characteristics of each individual human being.

Key words: psychoanalysis: Lacan, transference, transference love

Manuscript ontvangen: 1 september 2003

Definitieve versie: 30 maart 2004